

**ЄВАНГЕЛЬСЬКО-БАПТИСТСЬКИЙ
ТА П'ЯТИДЕСЯТНИЦЬКИЙ РУХИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
У ПЕРІОД ХРУЩОВСЬКОЇ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ КАМПАНІЇ:
ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ**

Шпак Д. О.

ВСТУП

Історичний досвід показує важливість збалансованих державно-конфесійних відносин для кожного суспільства у будь-який період його розвитку. З огляду на це зростає актуальність дослідження взаємин релігійних організацій і держави в радянський період історії України, коли переслідування віруючих були частиною офіційної політики СРСР. Всупереч наявним державним ресурсам, наполегливості та послідовній реалізації антицерковної політики, постійному тиску на віруючих, Церква вистояла навіть у найважчі роки неприкритих репресій, що викликає безперечний інтерес.

Кінець п'ятдесятих років ХХ століття, попри Хрущовської анти-релігійної кампанії, став початком духовного відродження у СРСР масштаби якого цілком не зрозумілі й донині. Увесь процес умовно можна поділити на два історичні етапи, кожен з яких має відмінні риси: післявоєнне духовне піднесення 1946–1956 рр. та релігійне відродження 1960–1980-х рр. Особливістю другого етапу став яскравий політичний контекст – незгода людей миритися з придушенням свободи особистості та несправедливістю суспільного стану віруючих у соціалістичній державі. Була і ще одна відмінність, а саме: у хрущовсько-брежнєвський період духовні пошуки інтелігенції привели її частину до лав протестантських християнських організацій. Якщо післявоєнний час представники інтелігенції губилися у величезній масі «простого народу», то серед новонавернених у 1960–1980-ті роки домінували представники інтелігенції. Саме той факт, що до феноменального явища релігійного відродження в атеїстичній державі виявилася залученою інтелігенція, зробило його помітним у житті радянського суспільства.

Державно-конфесійні відносини – одна з цікавих сфер українського соціуму, в якому сьогодні стикаються різноманітні думки та тенденції. З цієї причини актуальність дослідження історії цієї сфери обумовлено кількома причинами:

По-перше, поліконфесійність українського суспільства вимагає ретельного вивчення існуючих у нашій країні релігійних течій. Без цього знання про історичний процес буде неповним.

По-друге, політичні перетворення 1990-х рр. сильно змінили ситуацію в пострадянській Україні. Досягнення у сфері свободи віросповідань вимагають дослідження історичного досвіду боротьби за ці принципи і, зокрема, тих протестантських рухів, які ці принципи проголошували.

Історія протестантизму в Україні у радянську добу – тема, до якої сьогодні виявляють стійкий інтерес науковці, публіцисти, широка кола громадськості. Але сторінки історії цієї конфесії у період хрущовського правління висвітлено недостатньо. Переважна увага приділяється 20–30 рокам, трагедії церкви в умовах становлення тоталітарної політичної системи. У меншій мірі вивчено наступний період, у тому числі гоніння на протестантів наприкінці 50-х – у середині 60-х років. Багато дослідників і релігійних діячів сходяться на думці, що хрущовська кампанія стала найважчим часом для релігійних організацій СРСР після Другої світової війни. М. Хрущов – один з найскладніших і суперечливих політиків радянської доби. У масовій суспільній свідомості М. Хрущов нерідко сприймається лише як активний борець зі сталінізмом та натхненником комуністичного будівництва у СРСР. Проте Хрущов увійшов у радянську історію не тільки як соціальний реформатор, а й як винуватець новочеркаської трагедії і гонитель Церкви. Наприкінці 1950-х років він оголосив нещадну війну релігії та ініціював останню у СРСР антицерковну кампанію. Отже, у центрі уваги даного розділу знаходиться один із переломних моментів історії державно-конфесійних відносин в Українській РСР – період так званої хрущовської антирелігійної кампанії.

1. Хрущовська антирелігійна кампанія (1958–1964 рр.): причини, передумови, особливості

Причини хрущовської антирелігійної кампанії більшість авторів бачить в утопічному проєкті якнайшвидшого досягнення комунізму, де церкві не було місця. Навряд чи можна лише цим пояснити жорстокість та тривалість наступу на релігійні організації. Війна проти церкви була реакцією режиму на глибокі зміни, що почалися у суспільній свідомості. В умовах, коли руйнувалися догми і міфи тоталітарної системи, на очах розвалювалася віра у вождя, коли вчорашні «соратники» виявлялися членами «антипартийних груп», виникало природне прагнення до чогось надійного, міцного, не схильного до впливу кон'юнктури. Звернення до церкви, її обрядів та завітів у тоталітарній державі завжди набуває форми протесту. Запобігти цим небезпечним з точки зору системи суспільним явищам і була покликана хрущовська антицерковна кампанія.

У післявоєнний період відносини між радянською державою та церквою помітно потеплішали, хоча не всіма партійними та радянськими

працівниками це потепління сприймалося однозначно. Незважаючи на те, що Конституції СРСР (1936, 1977 рр.) та Української РСР (1937, 1978 рр.) закріплювали широкий перелік демократичних прав і свобод, радянський режим постійно вживав заходів для боротьби з релігійними організаціями. Тобто з формально-юридичного боку Конституції СРСР та відповідні їй – конституції УРСР, відзначались демократизмом, чіткістю формулювань, широкими соціальними гарантіями, що все разом забезпечувало їх порівняно високий світовий авторитет. Але слабким їх місцем була декларативність більшості положень, до того ж, втілюючи ідеї марксизму-ленінізму, Конституції УРСР, були лише передавальним ланцюгом, своєрідним дублікатом Конституції СРСР.

Перші ознаки нового наступу на церкву з'явилися в 1958 р. У багатьох відносинах цей рік взагалі був переломним: М. Хрущов, який досяг єдиновладдя, починає свій грандіозний комуністичний експеримент, що завершився нищівним провалом. Оскільки будівництво комуністичного суспільства мислилося передусім як викоринення «пережитків капіталізму», у тому числі релігії, – місця для компромісу не залишалося. Навесні 1958 р. ЦК КПРС розсилає по партійних інстанціях розгорнуту довідку «Релігійні культи в СРСР», звернувши, таким чином, їхню увагу на цю найважливішу ділянку «комуністичного виховання».

Проте, слід констатувати, що певні позитивні зрушення у сфері державно-церковних відносин в УРСР у середині 1950-х рр. Спостерігались. Зосередженість правлячої партійної верхівки на питаннях боротьби за владу між собою спричинила звуження державного втручання у справи релігійних організацій. Скориставшись послабленням атеїстичних факторів у політиці Кремля, різноманітні релігійні організації активізували свою місіонерську роботу, направлену на залучення широких кіл населення й особливо студентів та дітей шкільного віку. Активній місіонерській діяльності представникам різних конфесій багато в чому сприяв розпочатий у країні процес реабілітації, під час якого в Україну, на серпень 1957 р., повернулось з місць ув'язнення понад 1000 священнослужителів. І вже наприкінці 1960-х рр. відбувається поступове послаблення втручання держави у виключно релігійні справи. Антирелігійні тенденції, що мали місце в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х, продовжували спостерігатись у більш м'якій формі¹.

Потрібно підкреслити, що незважаючи на певну лібералізацію, органи КДБ невинно стежили за станом релігійного життя в УРСР.

¹ Бондарчук П. М. Релігійна політика в Україні (середина 1960-х – середина 1980-х років). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Зб. статей. К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. Випуск 15. С. 411.

У своїх доповідях на адресу вищого політичного керівництва відзначали, що в центрі уваги «церковно-сектантських елементів» перебуває переважно молодь, яка піддається спеціальній «обробці»:

- методом індивідуального впливу та поширення усної пропаганди під гаслом «від оселі до оселі»;

- шляхом розповсюдження різноманітних релігійних листівок, брошур та журналів;

- методом залякування різними провокаційними біблейськими трактуваннями, як-то: «про швидкий кінець світу», «наближення страшного суду», «загибеллю невіруючих і вічне небесне царство для віруючих», інсценуванні так званих «чудес», видужування хворих;

- шляхом надання благодійницької допомоги особам, які опинились у матеріальній скруті;

- організацією при церковно-сектантській спільноті музичних, драматичних та хорових гуртків із залученням молоді².

Певна лібералізація релігійного життя у СРСР у повоєнний період не була тривалою. Зі зміною найвищого керівництва посилилась атеїстична пропаганда. Влітку 1954 р. у компартійних друкованих виданнях (газеті «Правда», журналах «Коммунист», «Партийная жизнь») з'явилися статті, у яких наголошувалося на необхідності активізувати атеїстичну пропаганду, покращити її зміст і надати їй широкого характеру. Про зміст цих публікацій говорять їх назви. Наприклад, передова стаття газети «Правда» за 24 липня 1954 р. називалася «Ширше розгорнути науково-атеїстичну пропаганду». У ній зазначалося, що «необхідно рішуче підвищити відповідальність партійних організацій за стан атеїстичної пропаганди»³. Публікації такого характеру містилися і в інших виданнях.

7 липня 1954 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи для її поліпшення». У документі підкреслювалося: «ЦК КПРС відзначає, що багато партійних організацій незадовільно здійснюють керівництво науково-атеїстичною пропагандою серед населення, в результаті чого ця важлива ділянка ідеологічної роботи занедбана. Водночас Церква і різні релігійні секти значно похваляли свою діяльність, зміцнили свої кадри і гнучко пристосовуючись до сучасних умов, посилено поширюють релігійну ідеологію...»⁴. У постанові критикувалася недостатня діяльність у сфері

² ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 5-а. Спр. 3. Т. 3. Арк. 181.

³ Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду. *Правда*. 1954. 24 июля. № 205. С. 1.

⁴ Вопросы идеологической работы : Сб. важнейших решений КПСС (1954–1961 годы). Москва : Госполитиздат, 1961. С. 61.

науково-атеїстичної пропаганди ЦК компартій союзних республік, крайкомів і обкомів КПРС, Міністерства культури СРСР, Всесоюзного товариства для поширення політичних і наукових знань. Постанова наголошувала на недостатності популярної атеїстичної літератури, на тому, що її зміст не має «бойового, наступального характеру»⁵. Вона зобов'язувала партійні та державні органи розгорнути активну науково-атеїстичну пропаганду. Цей документ різко контрастував із попередньою повоєнною політикою в релігійній сфері.

Причиною піднесення релігійного життя в УРСР у середині 1950-х рр. та залучення значного числа молоді в релігійні організації аналітики КДБ вбачали у слабкій постановці політико-виховної роботи серед юнацтва та атеїстичної пропаганди в школах. З метою припинення місіонерської діяльності з боку священнослужителів на молодь начальник 5-го відділу 4-го Управління КДБ при РМ УРСР В. Сухонін пропонував управлінським структурам:

«1. Посилити політико-виховну роботу через комсомольські та піонерські організації в навчальних закладах та школах. Підняти на належний рівень роботу культурно-просвітницьких організацій та клубів у сільській місцевості;

2. Покращити атеїстичну пропаганду серед молоді як шляхом читання змістовних доповідей та лекцій на атеїстичні теми, а також шляхом організації бесід радянсько-партійним активом, особливо в селах, з особами, які піддаються впливу церковників та сектантів, із застосуванням конкретних фактів місіонерської та ворожої діяльності місцевих релігійних організацій;

3. Ширше практикувати відкриті судові процеси над злочинцями та сектантами, а також публікацію судових процесів та матеріалів, що розвінчують ворожу і провокаційну діяльність цих осіб, у республіканській, обласній та районній пресі;

4. Вимагати від Рад у справах Російської православної церкви та релігійних культів посилення контролю за діяльністю церковно-сектантських громад, і тих священників та пресвітерів, які ведуть місіонерську діяльність серед молоді та дітей шкільного віку, знімати з реєстрації;

5. Домогтися через урядові інстанції суворого покарання осіб, які займаються нелегальною церковно-сектантською діяльністю, і внести за цим питанням відповідну статтю до розроблюваного нового кримінального кодексу»⁶.

⁵ Вопросы идеологической работы : Сб. важнейших решений КПСС (1954–1961 годы). Москва : Госполитиздат, 1961.

⁶ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 5-а. Спр. 3. Т. 3. Арк. 216.

«Ліберальному» ставленню влади до церкви й релігії поклала край постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» від 4 жовтня 1958 р. У документі наголошувалося, що релігія є одним із найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу ставало найвідповідальнішим завданням партійної ідеологічної роботи. Постанова різко критикувала діяльність державних органів, які контролювали церкву, їм навіть закидалося потурання духовенству⁷. У цьому ж році ініціативи були прийняті постанови союзного уряду про монастирі та про податок з підприємств релігійних об'єднань. У листопаді 1959 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих святих місць». У січні 1960 р. вище політичне керівництво затвердило постанову «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культури», а через кілька місяців – 16 березня – схвалило постанову Ради Міністрів СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури». А у 1961 р. Радою міністрів СРСР було прийнято «Інструкцію із застосування законодавства про культури», де зазначалося: «Не підлягають реєстрації релігійні громади та групи віруючих, що належать до сект, віровчення та характер діяльності яких носить антидержавний та бузувірський характер: єговісти, п'ятидесятники, істиноправославні християни, адвентисти-реформісти, мурашківці тощо⁸». Так влада вирішила перейти до активного наступу на релігійні організації, щоб назавжди покінчити з «релігійними забобонами». Зауважимо, що хрущовська антирелігійна кампанія провадилася проти всіх релігій та конфесій у СРСР, водночас вона мала яскраво виражений анти-сектантський характер.

2. Розвиток євангельсько-баптиського руху на півдні України в умовах хрущовської антирелігійної кампанії

Євангельсько-баптиський рух в Україні зародився в 60–70 рр. XIX століття внаслідок переселення великої кількості німецьких колоністів на колишні землі Війська Запорозького. Царський маніфест 1763 р. давав переселенцям значні пільги і матеріальні вигоди, гарантував віротерпимість, тому на території Росії та України

⁷ Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках XX ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 53.

⁸ Законодательство о религиозных культах: сборник материалов и документов. Москва: Юридическая литература, 1971. 212 с.

переселилася значна кількість прихильників різних конфесій. У кінці 1944 р. радянським урядом було дозволено провести нараду баптистів, на якій було прийняте рішення про об'єднання євангелістів і баптистів СРСР у єдиний Союз євангельських християн-баптистів. У 1945 р. до нього примкнула частина християн віри євангельської. Так було створено церкву ЄХБ на чолі з Всесоюзнаю радою ЄХБ. Головним завданням ВР ЄХБ був підбір на всі церковні посади «своїх людей»⁹.

Церква ЄХБ функціонувала в умовах суворого контролю з боку держави (Ради у справах релігій), керівники общин повинні були суворо дотримуватися «Законодавства про культу», згідно з якими їх діяльність зводилася до відправлення релігійних потреб у стінах молитовних будинків. Проте не всі віруючі, а надто керівники деяких громад, зуміли подолати відокремленість. Поряд з об'єднаними громадами ЄХБ з'явилися групи та спільноти так званих «чистих євангельських християн», «чистих баптистів» і п'ятидесятників, які не пішли на союз з державними органами влади¹⁰.

Лави новоствореної церкви стали чисельно поповнюватися. Дослідження показують: тільки за період 1952-1965 рр. громади євангельських християн-баптистів України зросли на 47%¹¹. Кількісному зростанню протестантських громад сприяло застосування ефективних методів євангелізації. Оскільки організація недільних шкіл та спеціальні зібрання віруючої молоді заборонялися, то громади ЄХБ активно використовували дозволені форми й методи: відзначення дня народження дітей у сім'ях віруючих, проведення весільних урочистостей у громадах, навчання юнаків і дівчат у хорових колективах тощо. Керівництво ВР ЄХБ відзначало, що в кінці 50-х рр. в Україні проживало до 75% членів церков ЄХБ. Сітка баптистських організацій почала розростатися з початку 50-х рр. XX Ст. На 18 вересня 1950 р. на території Арбузинського району Миколаївської області діяла секта віруючих-баптистів у кількості 50 осіб. Два легальні релігійні угруповання в Україні Євангельські християни-баптисти та Адвентисти сьомого дня упродовж 1953-1956 рр. залучили до своїх рядів 17432 осіб., з них 4938 осіб були молодшими 25 років¹².

⁹ Борноволоків О., Гура В., Коваль Д., Мокієнко М., Онуфрійчук О., Хром'як М. / за заг. зед. М. Мокієнко. Історія п'ятидесятницького руху в Україні. Ювілейне видання до 100-річчя започаткування п'ятидесятницького руху. К. : Саміт-Книга, 2021. 520 с.

¹⁰ Там само.

¹¹ Яроцький П. Л. Український протестантизм учора і сьогодні. *Віче*. 1994. № 11. С. 148.

¹² Реабілітовані історією. Миколаївська область / відп. ред. С.С. Макарчук. К. Миколаїв : Світогляд, 2007. Кн. 3. 655 с.

Так звана «відлига» у суспільно-політичному житті не поліпшила становища церкви євангельських християн-баптистів, як і загалом всіх релігійних організацій. Спрощене тлумачення офіційною ідеологією релігійного феномена як пережитку минулого було обґрунтуванням і відповідної політики. Це виявилось в масовій антирелігійній кампанії, яка розгорнулася в країні на межі 50-60-х рр. ХХ Ст. У 1960 р. ВР ЄХБ видав «Нові положення ВР ЄХБ» і таємний документ – «Інструктивний лист старшим пресвітерам», які мали серйозні розбіжності з принципами баптистської церкви. Деякі пресвітери: А. Прокоф'єв, Г. Крючков, Г. Вінс та інші, які одержали «Інструктивного листа», сприйняли його як віровідступництво ВР ЄХБ¹³. У травні 1960 р. вони об'єднались в Ініціативну групу. Перш за все вони закликали ВР ЄХБ до покаяння. Отримавши відмову, члени ініціативної групи розповсюдили таємний «Інструктивний лист» та «Нові положення» з роз'ясненням щодо відступницького духу цих документів серед баптистських громад, як зареєстрованих, так і ні. Наступним їх кроком стали намагання зібрати загальний з'їзд громад ЄХБ з усієї країни для переобрання ВР ЄХБ. Можна вважати, що потужна петиційна кампанія широких кіл баптистів до РСРК з вимогою дати дозвіл на проведення з'їзду втримала владу від негайних репресій щодо членів ініціативної групи.

У 1959–1960 рр. на Півдні України серед молоді було створено Спілку молоді ЄХБ з центром в Одесі, яку очолив І. Бондаренко. Спілка молоді займалася євангелічною діяльністю. Така її активна позиція пояснюється тим, що молоді люди, які не пройшли через сталінський терор не мали ляхного досвіду як віруючі дорослішого покоління¹⁴.

У першій половині 1961 р. у Радянському Союзі було закрито 300 церков ЄХБ, переважну більшість з них в Україні¹⁵. Протягом 1960–1963 рр. було заарештовано близько 200 активних противників ВР ЄХБ¹⁶. На території Миколаївської області у 1962 р. було заарештовано баптиста М. Кучеренка, який помер під час допиту¹⁷. Але це мало

¹³ Борноволоков О., Гура В., Коваль Д., Мокієнко М., Онуфрійчук О., Хром'як М. / за заг. ред. М. Мокієнко. Історія п'ятидесятницького руху в Україні. Ювілейне видання до 100-річчя започаткування п'ятидесятницького руху. К. : Саміт-Книга, 2021. 520 с.

¹⁴ Решетников Ю. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. URL: <http://baptist.zp.ua/files/reshetnikov.pdf> (дата звернення: 03.10.2013)

¹⁵ Любаченко В. І. Історія протестантизму в Україні / міжнародний фонд «Відродження». Львів : Просвіта, 1995. 350 с.

¹⁶ Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987 роки). Харків : Фоліо, 2003. С. 46.

¹⁷ Реабілітовані історією. Миколаївська область / відп. ред. С.С. Макаруч. К. – Миколаїв : Світогляд, 2007. Кн. 3. С. 49.

протилежну дію. Баптисти масово переходили на бік ініціативної групи. 25 лютого 1962 р. Ініціативна група перетворилася на Оргкомітет зі скликання всесоюзного з'їзду. Щоб остаточно не втратити контроль над баптистами, РСРК вдалася до скликання з'їзду ВР ЄХБ, на якому були представлені виключно громади, що підтримували ВР ЄХБ. На з'їзді було прийняте рішення відмінити «Нове положення» та «Інструктивний лист», а замість них був прийнятий Статут ВР ЄХБ. Цей документ був м'якшим і менше суперечив євангельським принципам. На думку влади, він міг стати компромісом між ВР ЄХБ і непокірними баптистськими громадами. Однак Оргкомітет і його прибічники не визнали з'їзд легітимним¹⁸. Після невдалої делегації до А. Мікояна – голови Президії ВР СРСР – Оргкомітет втратив надію на проведення демократичного з'їзду громад ЄХБ.

У вересні 1965 р. непокірні громади утворили окрему церкву, не підпорядковану ВР ЄХБ, з постійним керівним органом – Радою церков ЄХБ (РЦ ЄХБ). До неї увійшло 11 членів. Уже у травні 1966 р. керівники РЦ ЄХБ М. Хорєв, Г. Крючков та Г. Вінс були заарештовані¹⁹ і засуджені до трирічного ув'язнення. З того часу не було жодного дня, коли б членам Ради церков не загрожував арешт. Масовими гоніннями на прихильників Ради Церков ЄХБ держава намагалася припинити цей рух. Ув'язнення, притягнення до кримінальної відповідальності, звільнення з роботи, штрафи – це далеко не повний перелік покарань, які пережили віруючі.

Територіальні організації баптистів нерідко відмовлялися реєструватися, оскільки в такому випадку підлягали контролю з боку органів влади та обмеженням у здійсненні обрядів. У разі їх виявлення правоохоронними органами щодо керівників баптистів застосовувалися заходи репресивного характеру: відкриті громадські суди, штрафи, ув'язнення від 1 до 5 років. Інколи віруючим висувалися абсурдні звинувачення. Судом м. Миколаїв було засуджено трьох віруючих, яким інкримінувалося звинувачення, що вони «розпивали вино із однієї чаші, тривалий час молились на колінах із закритими очима». Навіть голова Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР В. Куроедов у своїй доповіді на Всесоюзній нараді уповноважених Ради 25 квітня 1972 р. мусив поставити питання: «В чому ж тут склад злочину?»²⁰.

¹⁸ Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. К. : Ін-т історії України НАН, 2000. 332 с.

¹⁹ Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987 роки). Харків : Фоліо, 2003. С. 47.

²⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 663. Арк. 16.

У кінці 70-х – на початку 80-х рр. ХХ Ст. правоохоронними органами України було проведено кілька операцій, внаслідок яких було вилучено тисячі екземплярів самвидавничої літератури: бюлетенів «Ради родичів в'язнів ЄХБ» та журналу «Вестник истины». У 1982 р. з екземплярами вищезазначеного журналу потрапив до правоохоронних органів М. Варакс з м. Запоріжжя²¹. У квітні 1982 р. було арештовано А. Рублено, В. Власенко, М. Дидняк, Г. Дидняк за порушення законодавства про віддалення церкви від держави, поширення завідомо неправдивої інформації проти державного та суспільного ладу. Злочин, які їм інкримінувались – це відмова від реєстрації, проведення нелегальних релігійних зборів, релігійне навчання дітей, створення каси, поширення нелегальних видань «Християнин» та ін. За ці «злочини» вищевказані особи були засуджені до 3-4 років ув'язнення²².

3. Розвиток євангельського п'ятидесятницького руху на півдні України в умовах антирелігійної політики радянської держави

Історія п'ятидесятницької течії в Україні – християн євангельської віри (ХЄВ) почалася з приїзду до Одеси в 1921 р. місіонерів американської п'ятидесятницької асоціації «Асамблея Божа» І. Воронаєва та В. Колтовича. Уже на початку 1922 р. в Одесі було засновано нову церкву під назвою Громади християн євангельської віри. У 1924 р. На Одещині з'явилася ще одна п'ятидесятницька церква на хуторі Надія, а також у м. Миколаїв²³.

У 1924 р. в Одесі відбувся перший з'їзд п'ятидесятників області, на якому утворили обласний союз. Другий з'їзд ХЄВ (Одеса, 1925) схвалив пропозицію про організацію Всеукраїнського союзу ХЄВ. У 1926 р. в Одесі пройшов I Всеукраїнський з'їзд союзу. Його головою було обрано І. Воронаєва. У 1927 р. в Одесі відбувся II Всеукраїнський з'їзд ХЄВ, у роботі якого взяло участь 65 делегатів з усіх округів України. Вони представляли майже 350 громад, що об'єднували близько 17 тисяч віруючих. Останній було одноголосне проголошено I Всесоюзним з'їздом Союзу ХЄВ. У 1927-1928 рр. правління ВСХЄВ провело ряд обласних з'їздів в Україні. До ВРЄХБ приєдналося близько

²¹ Бажан О. Г. Розділяючи на «чистих» і «нечистих». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1/2. С. 230.

²² Реабілітовані історією. Миколаївська область / відп. ред. С.С. Макарчук. К. – Миколаїв : Світогляд, 2007. Кн.3. С. 49.

²³ Борноволоков О., Гура В., Коваль Д., Мокієнко М., Онуфрійчук О., Хром'як М. / За Заг. Ред. М. Мокієнко. Історія п'ятидесятницького руху в Україні. Ювілейне видання до 100-річчя започаткування п'ятидесятницького руху. К. : Саміт-Книга, 2021. 286 с.

400 п'ятидесятницьких громад, які налічували майже 25 тис. членів²⁴. За неповними підрахунками, на 1928 рік у СРСР уже нараховувалося близько 200 тис. п'ятидесятників²⁵.

У 1945 р. цю конфесію було примусово підпорядковано ВР ЄХБ. Проте більшість громад п'ятидесятників не реєструвалась та існувала в підпіллі, не підпорядковуючись ВР ЄХБ. Органи МДБ здійснювали репресії проти нелегальних громад церкви християн віри євангельської (п'ятидесятників). Більше 90% з них було заарештовано і засуджено у Дніпропетровській, Закарпатській, Київській, Кіровоградській, Сталінській, Миколаївській областях²⁶.

Після вказаних акцій, протягом тривалого часу п'ятидесятників намагалися не помічати. Навіть у звітах уповноважених у справах релігійних культів у 60-х рр. ХХ Ст. констатувались лише окремі факти без серйозного аналізу ситуації, що склалися навколо згаданої деномінації. Однак певні репресивні заходи проводились. У січні 1960 р. у Миколаєві відбувся судовий процес, на якому розглядалася антирадянська діяльність Волкова, Подрезова, Гончарова, Гулаленка і Кучера, які очолювали дві групи сектантів-п'ятидесятників. Було зафіксовано, що на території Миколаївської області діють не менше 600 представників цього релігійного напрямку²⁷.

На початок 1965 р. в УРСР діяло близько 1160 громад ЄХБ (понад 101 тис. осіб²⁸), а на кінець 1979-го – 1103 зареєстрованих громади та групи ЄХБ (в іншому документі фігурує більша цифра²⁹), до складу яких входило 106 тис. віруючих. Важливо, що серед членів громад ЄХБ було багато молоді. За п'ять років частка її зросла удвічі і становила близько 10% в Україні. В окремих регіонах цей відсоток був значно вищим, зокрема в Одеській області – 19,2%, у Херсонській – 16%, у Запорізькій – 14%³⁰.

²⁴ Борноволоков О., Гура В., Коваль Д., Мокієнко М., Онуфрійчук О., Хром'як М. / за заг. ред. М. Мокієнко. Історія п'ятидесятницького руху в Україні. Ювілейне видання до 100-річчя започаткування п'ятидесятницького руху. К. : Саміт-Книга, 2021. С. 286.

²⁵ Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. К. : Ін-т історії України НАН, 2000. С. 81.

²⁶ Зайцев Ю. Д. Дисиденти (Нарис історії української опозиції 1959–1991 рр.). *Молодь України*. 1995. 4, 6, 11 квітня. С. 231.

²⁷ Реабілітовані історією. Миколаївська область / відп. ред. С.С. Макаруч. К. – Миколаїв : Світогляд, 2007. Кн.3. С. 48.

²⁸ ЦДАВОВУ України. Ф. 4648. Оп.2. Спр. 449. Арк.33.

²⁹ Там само. Оп.7. Спр. 105. Арк.36.

³⁰ Там само. Арк.103.

Здоровий глузд у ставленні до п'ятидесятників став брати вгору. Ще в 1968 р. почалася незалежна від ЄХБ реєстрація деяких п'ятидесятницьких церков. На 1970 р. поза Союзом ЄХБ, за офіційними даними, перебувало понад 14 тис. осіб. Але, як уже наголошувалося, ця цифра є дуже заниженою порівняно з реальною³¹. Сюди ж входили і прибічники РЦ ЄХБ, і віруючі, що належали до незареєстрованих автономних громад ЄХБ.

Коли ж у першій половині 70-х рр. ХХ ст. до п'ятидесятників поставились більш уважно, то з'ясувалось, що вони практично перебували поза контролем держави. На 1974 р. в Україні налічувалося лише 16 зареєстрованих та 539 незареєстрованих громад та груп цього напрямку³². З них у Миколаївській області було 27 незареєстрованих громад п'ятидесятників³³. До 1986 р. було зареєстровано більше як 200 громад з кількістю віруючих більш ніж 20 тис. осіб. Це в основному великі церкви в Києві, Одесі, Харкові, Чернівцях та в інших містах³⁴.

Після отримання дозволу на офіційну реєстрацію, багато громад низки релігійних течій (баптистів, п'ятидесятників), які діяли раніше нелегально, не бажали реєструватися. Уповноважений Ради у справах релігій в Одеській області В. Коновалов зазначав про п'ятидесятників, що свою відмову реєструватися вони пояснювали так: «Ви і так усіх нас знаєте, навіщо нам ще записуватися»; «свобода совісті передбачає, що вірити в бога це особиста справа кожного. Церква в нас відокремлена від держави, тому ми ні перед ким не повинні звітувати в тому, що віримо»³⁵. Активіст п'ятидесятницької громади із с. Дмитрівки Татарбунарського району Одеської області Т. Димов заявив: «Ми в реєстрації колись були... Від нас вимагали дані про членів, про тих, кого хрестити будемо. Ми такі дані давати не хочемо. Ви бажаєте шляхом реєстрації нав'язати нам православну віру... Загалом, коли ми будемо зареєстровані, то нам лише обряди дозволять виконувати, а віри у нас не буде. Обряди ж нас не врятують»³⁶.

Перешкодити поширенню руху п'ятидесятників не могли навіть численні судові процеси, які супроводжували його історію в 50–80-х рр. ХХ Ст. Цілком типовим, у досліджуваний період, стало засудження представників вказаного віровчення за відмову служити в Радянській армії. Практика позбавлення волі за відмову брати у руки зброю

³¹ ЦДАВОВУ України. Ф. 4648. Оп.5. Спр. 221. – Т. 1. Арк.126.

³² ЦДАГО України. Ф.1. Оп.25. Спр.1040. Арк.30.

³³ Там само. Оп.24. Спр. 4704. Арк.49.

³⁴ Яроцький П. Л. Український протестантизм учора і сьогодні. *Віче*. 1994. № 11. С. 147–157.

³⁵ ЦДАВОВУ України. Ф. 4648. Оп.5. Спр. 130. – Т. 2. Арк. 90.

³⁶ Там само. Арк. 90-91.

простежувалася і у відносно демократичний період історії СРСР під час «перебудови»³⁷.

Як свідчить доповідна записка уповноваженого у справах релігії Миколаївського облвиконкому Б. Шлепенька голові Раді у справах релігій при Раді Міністрів СРСР окремі групи п'ятидесятників у Миколаєві намагалися об'єднатися в одну релігійну громаду, за що над громадянами Волковим, Зайченко, як активістами, та іншими була розпочата кримінальна справа, а організаційна діяльність п'ятидесятників припинена. У січні 1960 р. в обласному центрі відбувся судовий процес, на якому розглядалася антирадянська діяльність Волкова, Подрезова, Гончарова, Гупаленка і Кучера, які очолювали дві групи п'ятидесятників. Черговий процес над п'ятидесятниками відбувся у квітні 1964 р. Перед судом у Доманівському районі Миколаївської області постали провідник групи п'ятидесятників І. Уманець та його дружина Є. Уманець³⁸. У січні 1967 р. у м. Миколаїв за сумнозвісною статтею 209 КК УРСР було засуджено до 5 років таборів п'ятидесятника Волкова³⁹.

У радянській пресі і численній атеїстичній літературі велася відверта кампанія проти конфесії. Спосіб життя її прихильників зображувався вкрай негативно. Це й спричинило таке явище у середовищі п'ятидесятників, як еміграційні настрої. У 1963 р. групі віруючих вдалося прорватися до американського посольства в Москві і попросити допомоги у справі еміграції з СРСР. І хоча спроба не увінчалася успіхом, у 1973 р. розгорнулася нова кампанія за еміграцію. За підрахунками міжнародних організацій на лютий 1977 р. близько однієї тисячі п'ятидесятників виявили бажання залишити СРСР, а в 1979 р. кількість бажуючих досягла 30 тис. осіб⁴⁰. Із заявами про виїзд з Радянського Союзу звернулися 324 сім'ї віруючих-п'ятидесятників з Миколаївської, Херсонської, Закарпатської, Ворошиловградської, Харківської та інших

³⁷ Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. К. : Ін-т історії України НАН, 2000. С. 83.

³⁸ Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К. : Світогляд, 2005. С. 521.

³⁹ ЦДАВОВУ України. Ф.4648. Оп.5. Спр.57. Арк.31.

⁴⁰ Борноволоков О., Гура В., Коваль Д., Мокієнко М., Онуфрійчук О., Хром'як М. / За Заг. Ред. М. Мокієнко. Історія п'ятидесятницького руху в Україні. Ювілейне видання до 100-річчя започаткування п'ятидесятницького руху. К. : Саміт-Книга, 2021. С. 159.

областей в кількості 1562 особи, в т. ч. більше половини з них діти шкільного і дошкільного віку⁴¹.

З 1979 р. репресії проти п'ятидесятників значно посилювалися. У 1981 р. п'ятидесятниками був утворений Комітет «Право на еміграцію» – правозахисна організація п'ятидесятників. Одним з її лідерів був П. Ахтьоров – автор релігійного трактату «На пути к бессмертию». За свою діяльність він був двічі засуджений у 1971 та 1981 рр.⁴²

ВИСНОВКИ

Історія протестантизму в Україні у радянську добу – тема, до якої сьогодні виявляють стійкий інтерес науковці, публіцисти, широка кола громадськості. Але сторінки історії цієї конфесії у період хрущовського правління висвітлено недостатньо. Здебільшого увагу приділено 20–30 рокам, трагедії церкви в умовах становлення тоталітарної політичної системи. У меншій мірі вивчено період хрущовського правління, гоніння на протестантів наприкінці 50-х – у середині 60-х років минулого століття. Багато дослідників і релігійних діячів сходяться на думці, що хрущовська кампанія стала найважчим часом для релігійних організацій СРСР після Другої світової війни. Слід зазначити, що «хрущовські» гоніння на Церкву мали багато спільного з антирелігійною практикою попередніх періодів: нормативно-правова обґрунтованість, проведення антирелігійної пропаганди, у тому числі з активною участю людей, які демонстративно порвали з релігією, закриття храмів та молитовних будинків, використання адміністративного ресурсу для тиску на віруючих. Разом із тим, на відміну від попередніх радянських епох, коли захист віруючими свободи совісті безжально придушувався (у період червоного терору, антирелігійних кампаній 1922 та 1930 рр. і, нарешті, у «великій» терор 1937 р.), тепер вона могла вже вестися більше ефективно – передусім правовими методами. «Хрущовська» кампанія провалилася, але завдала Церкві загалом величезної шкоди. Серед її причин невдачі можна назвати такі: вона протиставляла віруючих і радянську систему, загнавши релігійне життя у підпіллі. Часткова деідеологізація суспільства та ослаблення тоталітарної системи під час розвінчання культу особистості І. Сталіна також стала однією з причин провалу кампанії.

Релігійний нонконформізм протестантів сьогодні цілком впевнено можна віднести до окремого напряму опозиційного руху в Українській РСР. Адміністративний тиск, поєднаний з терором, жорстке

⁴¹ ЦДАГО України. Ф.1. Оп.25. Спр.1508. Арк.4-6.

⁴² Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX Ст.). К. : Рідний край, 2000. С. 304.

регламентування діяльності релігійних організацій, «драконівське законодавство» – це неповний перелік засобів, яким користувалась радянська влада в політичній війні з церквою у хрущовську добу та часи «застою». П'ятидесятники, баптисти, адвентисти, свідки Іегови, представники інших релігійних об'єднань, які не хотіли співпрацювати з режимом склали непропорційно велику частку «в'язнів совісті» у СРСР.

Констатуємо, що протестантські організації відігравали значну роль у релігійному дисидентстві на півдні України, здійснюючи постійний зв'язок з іншими нелегальними організаціями інших регіонів України, використовуючи насамперед легальні методи боротьби, форми прояву опозиції у межах чинного законодавства СРСР, намагаючись реалізувати свої конституційне право на свободу віросповідання та об'єднань. У радянській пресі і численній атеїстичній літературі велася відверта кампанія проти сектантських організації (атеїстична література з'являється у відповідь на державне «замовлення»). Органи влади постійно вживали заходів для боротьби з релігійними організаціями, були внесені навіть деякі зміни в законодавство СРСР, з метою обмеження відкриття релігійних громадських об'єднань. Ув'язнення, притягнення до кримінальної відповідальності, звільнення з роботи, штрафи – це далеко не повний перелік покарань, які пережили віруючі, відстоюючи свої законні права та інтереси.

АНОТАЦІЯ

У центрі уваги цього розділу перебуває один із переломних моментів історії державно-конфесійних відносин у Радянському Союзі – період так званої хрущовської антирелігійної кампанії. Предметом дослідження є рух євангельських християн баптистів та християн віри євангельської (п'ятидесятників) на півдні України як реакція на конфесійну політику радянської держави. Період хрущовської «відлиги» часто викликає інтерес дослідників, у тому числі в аспекті розвитку євангельських протестантських рухів в Україні, форм прояву опозиції в межах чинного законодавства СРСР, коли віруючі намагалися реалізувати свої конституційне право на свободу віросповідання та об'єднань, та атеїстичної пропаганди, що розвивалася в ці роки. Цей період цікавий і тим, що саме у 1950-ті роки виникає науковий атеїзм, інституційне радянське релігієзнавство, а головне, що всупереч наявним державним ресурсам, наполегливості та послідовній реалізації антицерковної політики, розпочинається другий етап у духовному відродженні у СРСР, масштаби якого цілком не зрозумілі й донині.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВРВУ України). Ф. 4648. Оп.2. Спр. 449. 37 арк.
2. ЦДАВОВУ України. Ф. 4648. Оп.2. Спр.449. 37 арк.
3. ЦДАВОВУ України. Ф. 4648. Оп.5. Спр. 221. – Т. 1. 155 арк.
4. ЦДАВОВУ України. Ф. 4648. Оп.7. Спр. 105. 182 арк.
5. ЦДАВОВУ України. Ф. 4648. Оп.7. Спр. 105. 182 арк.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф.1. Оп.25. Спр.1040. 83 арк.
7. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.25. Спр. 663. 81 арк.
8. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.24. Спр. 4704. 425 арк.
9. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.25. Спр. 872. 89 арк.
10. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.25. Спр.1508. 86 арк.
11. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.25. Спр. 128. 228 арк.
12. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.25. Спр. 2717. 24 арк.
13. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф.16. Оп. 5-а. Спр. 3. – Т. 3. 422 арк.
14. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ Ст.). К. : Рідний край, 2000. 616 с.
15. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. К. : Ін-т історії України НАН, 2000. 332 с.
16. Бажан О. Г. Розділяючи на «чистих» і «нечистих». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1/2. С. 218–237.
17. Бажан О. Г. Політичні репресії на півдні України в часи «хрущовської відлиги». *Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-західного Причорномор'я*. Одеса : Видавничий дім «Паллада», 2009. Вип. 3. С. 181–191.
18. Бондаренко Н. Церква єговістів в УРСР у 1970-ті – першій половині 1980-х рр. Україна ХХ Ст. : *Культура, ідеологія, політика* : 36. статей. К. : Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 14. С. 232–242.
19. Бондарчук П. М. Релігійна політика в Україні (середина 1960-х – середина 1980-х років). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: 36. статей. К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. Випуск 15. С. 411–422.
20. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст. : соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. К. : Інститут історії України НАН України, 2009. 381 с.
21. Борноволокнов О., Гура В., Коваль Д., Мокієнко М., Онуфрійчук О., Хром'як М. / За Заг. Ред. М. Мокієнко. Історія п'ятидесятницького

руху в Україні. Ювілейне видання до 100-річчя започаткування п'ятидесятирічного руху. К. : Саміт-Книга, 2021. 520 с.

22. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. К. : Світогляд, 2005. 741 с.

23. Вопросы идеологической работы : Сб. важнейших решений КПСС (1954-1961 годы). Москва : Госполитиздат, 1961. 328 с.

24. Зайцев Ю. Д. Дисиденти (Нарис історії української опозиції 1959 – 1991 рр.). *Молодь України*. 1995. 4, 6, 11 квітня.

25. Законодательство о религиозных культах: сборник материалов и документов. Москва : Юридическая литература, 1971. 212 с.

26. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987 роки). Харків : Фоліо, 2003. 154 с.

27. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні / міжнародний фонд «Відродження». Львів : Просвіта, 1995. 350 с.

28. Реабілітовані історією. Миколаївська область / відп. ред. С.С. Макарчук. К. – Миколаїв : Світогляд, 2007. Кн.3. 655 с.

29. Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду. *Правда*. 1954. 24 июля. № 205. С. 1.

30. Яроцький П. Л. Український протестантизм учора і сьогодні. *Віче*. 1994. № 11. С. 147–157.

Information about the author:

Shpak Denys Oleksandrovych,

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of Philosophy,

Theology and Church History

Ukrainian Institute of Arts and Sciences

14, Instytutska str., Bucha, Kyiv region, 08292, Ukraine